

De kracht van de “gewone taal”: Taalkritiek in de geschiedenis van de filosofie¹

Lodi Nauta

1. Taalkritiek aan het begin van de moderne tijd

Traditioneel wordt de overgang van de middeleeuwse naar de moderne filosofie beschreven als een teloorgang van het aristotelisch-scholastieke denken. Uiteraard ging deze niet zonder slag of stoot. Het is bekend dat de vader van de moderne filosofie, Descartes, nog heel wat scholastiek denken had opgezogen, en dit geldt voor veel meer denkers uit de zeventiende eeuw.² Vernieuwing en traditie gaan natuurlijk altijd samen, al wilden vernieuwers als Bacon, Descartes en Leibniz ons soms anders doen geloven. (Hetzelfde geldt voor onderzoek en onderzoekers in het kader van de Vernieuwingsimpuls.) Maar het is overduidelijk dat de aristotelische metafysica en fysica op hun retour waren en langzamerhand vervangen werden door het nieuwe denken over de natuur waarin geen plaats meer was voor formele en finale oorzaken.

De afwijzing van het scholastieke denken ging hand in hand met een stevige kritiek op de taal waarin dat denken was vervat. Kritiek op de taal van de scholastici vinden we natuurlijk al bij de humanisten, voor wie het klassiek Latijn de norm voor correct taalgebruik was.³ De humanisten dreven graag de spot met de ongrammaticale en barbaarse uitdrukkingen van de scholastici. Lachen is altijd een effectief wapen om de tegenstander belachelijk te maken, en de humanisten lachten heel wat af over termen als “haeceitas”, “quiditas”, “intentio” of over zinnnetjes als “non non homo non possibiliter non currit” (Geen niet-mens rent niet mogelijk niet) en “caput nullum hominem habere, cum tamen nullus homo capite careat” (Dat geen enkele mens een hoofd heeft, hoewel toch geen enkel mens een hoofd mist).⁴ Filosofen als Descartes, Spinoza en Leibniz, hoewel zelf ook niet afkerig van het nodige jargon, hadden eveneens weinig op met de vage, niets verklarende en onnodig abstracte taal van de scholastici. Leibniz bijvoorbeeld wees op het sterk metaforische karakter van termen als “influere”, “inhaerere”, “dependere” en “emanare” – alle termen die een cruciale rol spelen in het scholastieke denken.⁵ De beste stilist onder hen, Thomas Hobbes, formuleerde het zo: “And words whereby we conceive nothing but the sound, are those we call absurd, insignificant, and nonsense. And therefore if a man should talk to me of a round quadrangle; or, accidents of bread in cheese; or immaterial substances; or of a free subject; a free will; or any free, but free from being hindered by opposition, I should not say he were in an error, but that his words were without

¹ Dit artikel is geschreven op uitnodiging van de redactie om een korte uiteenzetting te geven van mijn onderzoeksprogramma ‘The Critique of Language in the Philosophy of the Later Middle Ages, Renaissance and the Twentieth Century’ dat door het NWO gehonoreerd is in het kader van de Vernieuwingsimpuls.

² Zie bijvoorbeeld *The Rise of Modern Philosophy. The Tension between the New and Traditional Philosophies from Machiavelli to Leibniz*, ed. T. Sorell, Oxford 1993.

³ Welk klassiek Latijn was onderwerp van veel discussie. Kritiek op het filosofisch jargon vinden we overigens reeds in de oudheid, bijv. bij Sextus Empiricus en andere sceptici.

⁴ J. L. Vives, *In Pseudodialecticos*, ed. and transl. C. Fantazzi, Leiden 1979, 45 en 41. Voor een goede verdediging van de scholastieke logica, zie C. Broadie, *Introduction to Medieval Logic*, 2e herziene druk, Oxford 1993, 191-206.

⁵ Leibniz in zijn voorwoord van 1670 bij de heruitgave van Mario Nizolio’s *De veris principiis et vera ratione philosophandi contra pseudophilosophos* (1553); in G. W. Leibniz, *Philosophical Papers and Letters*, ed. and transl. L. E. Loemker, Dordrecht 1969², 126.

meaning, that is to say, absurd”. Dit soort jargon was “nothing but the canting of Grecian sophisters”.⁶

Deze taalkritiek van humanisten en filosofen is vaak wat oppervlakkig.⁷ Humanisten bijvoorbeeld doopten hun pen liever in vitriool dan dat ze nadachten wat iemand bewoog om een zin als “non non homo non possibiliter non currit” op te schrijven. Dit is dan ook de reden waarom historici van de middeleeuwse filosofie en in het bijzonder de middeleeuwse logica de kritiek van de humanisten als ongenueanceerd en ongefundeerd terzijde schuiven. Wat de humanisten niet wilden inzien was dat scholastici min of meer bewust een abstracte, technische vaktaal creëerden om de relatie taal/werkelijkheid te onderzoeken. De metataal die ze ontwikkelden was in principe geen doel op zich maar een instrumentarium om waarheidscondities, verwijzing, logische consistentie, geldigheid, afleidingsregels en andere logische aspecten van de taal te onderzoeken. En de logische structuur van de taal kan nu eenmaal beter onderzocht worden aan de hand van een voor dat doel bewerkte, “geanalyseerde” taal dan aan de hand van de rijke, “gewone” taal. Een kaalgeplukte kip laat meer van haar bouw zien dan een kip die dik in de veren zit.

Renaissance-geleerden daarentegen zijn doorgaans geneigd deze humanistische taalkritiek te accepteren als een vanzelfsprekend onderdeel van het zo lovenswaardige project van het humanisme om het klassiek Latijn en de klassieke literatuur te doen herleven. Allicht, de humanisten zullen hun kritiek wel eens wat overdreven hebben, maar is het inderdaad niet zinniger om de regels van correct taalgebruik en de betekenis van termen uit de gewone taal af te leiden in plaats van eerst regels van grammaticale en logische aard op te stellen op basis waarvan dan vervolgens de linguïstische praktijk getoetst wordt? De linguïstische praktijk moet het uitgangspunt zijn, niet een soort kunsttaal als het scholastieke potjeslatijn.

Zo dreigt de vroeg-moderne taalkritiek enerzijds door historici van de middeleeuwse filosofie als irrelevant en misplaatst verworpen te worden, anderzijds door Neolatinisten en Renaissance-geleerden als vanzelfsprekend geaccepteerd te worden. In beide gevallen wordt het vaak niet nodig geacht de kritiek aan nader filosofisch onderzoek te onderwerpen. Beide groepen geleerden blijven doorgaans keurig op hun terrein, wat voor de hand ligt gezien de verschillende expertisen die hun onderzoek vereist (kennis van de logica en taalfilosofie in het ene geval, kennis van het klassiek Latijn, de klassieke literatuur en het Neolatijn in het andere geval).

2. De “gewone taal” in de twintigste eeuw

In mijn onderzoek in het kader van de Vernieuwingsimpuls wil ik deze disciplinaire grenzen overschrijden, en kijken naar de inhoud van de taalkritiek. Naast vragen van meer historische aard (bijvoorbeeld naar de relatie tussen het nominalisme in de latere middeleeuwen en dat in de renaissance), wil ik bezien wat de taalkritiek nu feitelijk voorstelt, los van de sterk polemische verwoording ervan en los van de motivatie (die dikwijls geen strikt filosofische was) waaruit zij ontsproot. Snijdt de kritiek filosofisch enig hout? Om dit te onderzoeken wil ik een voor een historicus van de filosofie riskante weg bewandelen, waarvan ik de gevaren geenszins onderschat. Ik wil bezien of de humanistische kritiek op de scholastieke filosofie in enige mate te vergelijken is met de kritiek van twintigste-eeuwse “ordinary language” filosofen op collega’s die in hun ogen te snel en te graag zich afwendden van de alledaagse taal en termen uit de alledaagse taal een nieuwe betekenis gaven of een technisch-abstract

⁶ Hobbes, resp. *Leviathan* I, v en *The Elements of Law* II, vi, 9.

⁷ Zie bijvoorbeeld A. Perreiah, ‘Humanistic Critiques of Scholastic Dialectic’, *Sixteenth Century Journal* 13 (1982), 3-22.

vocabulaire of logisch instrumentarium hanteerden. Ik zie hierbij nu even af van de vraag wat de “gewone taal” eigenlijk is en van de vraag of de label “ordinary language philosophy” wel zo gelukkig is.⁸ Met al hun onderlinge verschillen is een nauwkeurige aandacht voor de gewone taal kenmerkend voor bijvoorbeeld Ryle’s ontmaskering van het Cartesiaans dualisme, Austins kritiek op sense-data theorieën van Ayer en Price, en Wittgensteins kritiek op nomenclaturisme (woorden als namen van objecten), scepticisme en andere theorieën en noties uit de filosofie, jazelfs kritiek op filosofische theorievorming überhaupt.

Laat ik een simpel en wellicht bekend voorbeeld geven.⁹ Onze waarneming wordt bepaald door een groot aantal factoren: lichtval, lichtbreking, de fysiologie van het oog, neurale en mentale processen enz. Sommige wetenschappers trekken hieruit de conclusie dat onze waarneming indirect moet zijn. Waarneming volgt immers een lange causale weg waarin allerhande informatie van het waargenomen object wordt overgedragen (“bemiddeld”) en verwerkt: het beeld dat uiteindelijk in onze hersenen ontstaat is een representatie van dat ding. Deze wetenschappers worden daarom “representationalisten” of “indirect realisten” genoemd. De “directe realisten” daarentegen zeggen dat we direct waarnemen. Ze ontkennen niet de tussenkomst van retinale, neurale of mentale beelden, maar zeggen dat deze tussenkomst niet een bemiddelende rol speelt. Er wordt geen informatie verwerkt, veranderd, laat staan verdraaid. Het is louter een causale lijn van transmissie, zoals een hand die voedsel naar de mond brengt.

Hoewel wetenschappers in kwestie anders suggereren is dit niet louter een strijd tussen twee wetenschappelijke theorieën. Het is deels een conceptueel probleem waarin concepten als “bemiddeling”, “afbeelding”, “representatie”, en vooral “direct” versus “indirect” een belangrijke rol spelen. De vraag is of de terminologie van “direct” en “indirect”, die wij uit het dagelijks leven zo goed kennen, niet eerder bijdraagt aan het probleem dan dat zij het oplost. We zeggen in het alledaags leven bijvoorbeeld: “Hij zei het niet, maar indirect bedoelde hij het wel” of “ik was daar niet direct verantwoordelijk voor”. Een analyse van de termen “direct/indirect” laat zien dat de één de ander niet uitsluit: indirect iets zeggen kan in principe ook op directe wijze, en indirecte verantwoordelijkheid kan ook een directe zijn. Maar hoe staat dat met het geval van de (in)directe waarneming? Als indirecte realisten zeggen dat al onze waarnemingen indirect zijn dan sluiten zij de situatie uit dat sommige waarnemingen “direct” zijn. Maar hoe kunnen ze dat weten? Men zal dan toch moeten weten wat het is om “direct” waar te nemen. Maar directe waarneming wordt uitgesloten. En hoe weten ze dat alle waarneming “indirect” is? Dat veronderstelt toch de mogelijkheid om een representatie van een object te kunnen vergelijken met het object in zijn “zuivere”, nog niet gerepresenteerde staat? Althans dat zou de gewone betekenis van “indirect” suggereren. Hoe moeten we de claim testen dat alle waarneming “indirect” en “bemiddeld” is? De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat achter de ogenschijnlijke empirische claim een conceptueel probleem schuilgaat waarvoor de terminologie van “direct” en “indirect” deels verantwoordelijk is. Deze termen gebruiken wij geregeld in het dagelijks leven, maar niet op de manier waarop

⁸ Zie hierover P. M. S. Hacker, *Wittgenstein’s Place in Twentieth-Century Analytic Philosophy*, Oxford 1996, 148-182 en 228-239.

⁹ Zie voor een nadere uitwerking (met literatuurverwijzingen) A. Stroll, *Sketches of Landscapes: Philosophy by Example*, Cambridge, Mass. 1998, 212-252. Klassieke voorbeelden vindt men natuurlijk in de werken van G. Ryle (*The Concept of Mind, Dilemmas*), J. L. Austin (m.n. diens *Sense and Sensibilia*), F. Waismann (*The Principles of Linguistic Philosophy*) en Wittgenstein (*Philosophical Investigations, On Certainty*) – om de meest bekende te noemen.

deze psychologen en filosofen van de waarneming dat doen. De introductie van deze termen creëert een schijntegenstelling en conceptuele verwarring.

Dit is een patroon dat we vaker kunnen constateren: termen uit de gewone taal worden in een filosofisch of wetenschappelijke theorie geïntroduceerd zonder dat altijd duidelijk wordt in welke mate zij hun “oorspronkelijke” (dat is, in de gewone taal) betekenissen houden dan wel nieuwe krijgen. Hun normale betekenissen blijven vaak werkzaam en kunnen dan op gespannen voet komen te staan met de nieuwe betekenissen die ze in de theorie moeten vervullen. Het is daarbij niet altijd duidelijk wat er gewonnen wordt met een herdefiniëring van een begrip uit de gewone taal.¹⁰

3. Een diachronische vergelijking

Hoewel de intellectuele en culturele omstandigheden aan het begin van de moderne tijd radicaal verschilden van die in de twintigste eeuw, zijn er toch ogenschijnlijk overeenkomsten in dit appèl op de “gewone” taal als uitgangspunt bij ons filosoferen. Grof gezegd staan de posities van de proponenten van de gewone taal tegenover de proponenten van een artificiële, niet-natuurlijke taal (van technisch jargon tot formeel-logische systemen).¹¹ Vragen die mij derhalve voor ogen staan zijn: hoe verdedigde en legitimeerde men afwijkingen van de “gewone” taal? Wat verstond men in een bepaalde tijd onder de “gewone” taal en waaruit bestond de artificiële taal? Was er een besef dat filosofische problemen nauw samenhangen met de wijze waarop ze geformuleerd worden, en dat de keuze voor een bepaald soort taal implicaties heeft voor wat als filosofisch probleem of oplossing daarvan ervaren wordt? En hoe functioneerde de taalkritiek in de praktijk? Zijn er structurele overeenkomsten in posities en argumentaties tussen deze perioden? Deze en andere vragen wil ik beantwoorden aan de hand van bestudering van een aantal filosofen uit beide perioden. Hier volgen twee voorbeelden.

De humanist Lorenzo Valla bekritiseerde talloze termen en noties uit het scholastiek-aristotelische denken met als criterium dat zij buiten het gewoon spraakgebruik (*consuetudo*) van het klassiek Latijn gingen. Zo reduceerde hij op basis van taalkritische argumenten de aristotelische categorieën van tien tot drie (of zelfs twee), viel hij de middeleeuwse leer van de transcendentale begrippen aan (*ens, essentia, quiditas, veritas, bonitas, unitas*), en leek hij in het algemeen de relatie taal/werkelijkheid te willen vervangen door een relatie tussen talige tekens – men zou dit een de-ontologisering van de taal kunnen noemen. Hij is wel eens vergeleken met de latere Wittgenstein, zonder dat die vergelijking echter nader onderzocht is op steekhoudendheid en relevantie. In beide denkers lijkt men op het eerste gezicht vergelijkbare inzichten aan te treffen: een terugkeer naar de gewone taal (wederom afgezien van de uiteraard belangrijke vraag: welke “gewone” taal?), het vinden van betekenis van woorden in hun gebruik, de regels van dit gebruik beschrijven (en niet voorschrijven) door nauwkeurige analyse van de gewone taal, een nadruk op taal als instrument van communicatie (en niet enkel van beschrijving) en als constituerende factor bij onze kijk op de werkelijkheid. Deze interpretatie van Valla is krachtig bestreden, maar hoezeer ik ook veel (maar niet alles) van die kritiek kan delen, deel

¹⁰ Voor een goede bespreking van dit punt met verschillende voorbeelden zie O. Hanfling, *Philosophy and Ordinary Language. The Bent of Genius of our Tongue*, Londen 2000. Cf. ook John Coates, *The Claims of Common Sense. Moore, Wittgenstein, Keynes and the Social Sciences*, Cambridge 1996. Uiteraard wil ik geenszins beweren dat formalisatie en technische terminologie uit de filosofie altijd schadelijk zouden zijn.

¹¹ De ruimte is te beperkt om deze en andere simplificaties in dit stuk te nuanceren. Voor de nuance op dit punt zie de hierboven genoemde boeken van Hacker en Hanfling.

ik niet de algemene strekking van die kritiek als zou het *a priori* onzinnig zijn om posities van filosofen uit zulke uiteenlopende historische perioden en intellectuele tradities met elkaar te vergelijken.¹² Hoezeer ik mij ook verknocht voel aan het ouderwetse ambacht van de historicus van de filosofie die vooral wil weten “wie schreef wat, waar, wanneer, hoe, wat waren zijn bronnen en welke directe invloed had hij op wie, waar, wanneer en hoe?”,¹³ denk ik dat de geschiedenis van de filosofie genoeg terugkerende patronen te zien geeft van filosofische problemen en van methoden om die aan te pakken: “Tracking influence is only one job for the history of philosophical ideas; another is to find patterns of conceptual similarity and difference that may have analytical use quite apart from any considerations of narrative or personality”.¹⁴

Een andere interessante testcase in dit verband is de taalfilosofie en taalkritiek van Thomas Hobbes. Deze geniale auteur lijkt duidelijk beseft te hebben gehad van de rol van “category mistakes” en in het algemeen van de nauwe relatie tussen misbruik van de gewone taal en schijnproblemen in de filosofie cq. schijntentiteiten in de werkelijkheid. Daarnaast lijkt hij iets van de notie van “speech acts” (in het bijzonder “performatives”) te hebben, en heeft hij grote belangstelling voor de rol van taal in politiek, wetenschap en het openbare leven.¹⁵ Ook hier ligt het gevaar van anachronisme en het vergelijken van appels met peren op de loer. Maar wie eenmaal het gevaar heeft onderkend kan de vraag stellen, met alle slagen om de arm, naar de aanwezigheid en aard van eventuele structurele overeenkomsten tussen posities uit zulke uiteenlopende perioden. Veel hangt uiteraard af van de vragen die men stelt en de achtergrond van de vragensteller: scherpe lijnen tussen acceptabele en niet meer acceptabele geschiedschrijving zijn niet te trekken omdat wat “acceptabel” is afhangt van welke inzet men heeft.

De beide AIO's die aan dit project verbonden zijn zullen zich vooral met het twintigste-eeuwse bruggenhoofd van de brug tussen vroegere en meer recentere vormen van taalkritiek bezig houden. Zij zullen de relatie gewone taal/formeel-technische taal bestuderen aan de hand van de “ordinary language philosophy” in de twintigste eeuw (Wittgenstein, Ryle, Austin en minder bekende namen). Ik zelf zal me vooral met het vroeg-moderne bruggenhoofd bezighouden en met de brug zelf. Wellicht blijkt de constructie net zo fragiel en gevoelig voor wind als de Erasmusbrug in Rotterdam, maar dan is er, naast de wijze les die toekomstige bruggenbouwers hieruit kunnen putten, hopelijk de troost dat de brug mooi is om naar te kijken.

¹² R. Waswo, *Language and Meaning in the Renaissance*, Princeton NJ 1987, waarop door J. Monfasani scherp werd gereageerd (“Was Lorenzo Valla an Ordinary Language Philosopher?”, *Journal of the History of Ideas* 50, 1989, 309-323). Maar ook historisch-filologisch georiënteerde historici van het type Monfasani hebben het vernieuwende van Valla's denken beklemtoond, zoals S. Camporeale in *Lorenzo Valla e l'umanesimo italiano*, ed. O. Besomi en M. Regoliosi, Padua 1986, 217-39.

¹³ Men durft er bijna niet meer voor uit te komen in het licht van omschrijvingen van historici van de filosofie als “bouwers en plaatsers van grafstenen” en “afstoffers van museumstukken” die ik wel eens lees.

¹⁴ B. Copenhaver and C. Schmitt, *Renaissance Philosophy*, Oxford 1992, 353 n.a.v. dit debat over Valla als “ordinary language philosopher” *avant la lettre*.

¹⁵ Meest recent A. Biletzki, *Talking Wolves. Thomas Hobbes on the Language of Politics and the Politics of Languages*, Dordrecht 1997. Voor een kritische bespreking van dit soort pogingen zie M. Isermann, *Die Sprachtheorie im Werk von Thomas Hobbes*, Münster 1991, m.n. hfst. 6 en 7. Zie ook mijn ‘The Pessimistic Hobbes? Continuity in Hobbes's Views on Reason and Eloquence between *The Elements of Law* and *Leviathan*’, te verschijnen in *The British Journal for the History of Philosophy* 9 (2001).

Lodi Nauta is universitair docent in de vakgroep geschiedenis van de filosofie, faculteit der wijsbegeerte, RUG. Hij promoveerde in 1999 op *William of Conches and the Tradition of Boethius' 'Consolatio Philosophiae'*, bekroond met de Keetje Hodshon Prijs van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Zijn onderzoeksproject 'The Critique of Language in the Philosophy of the Later Middle Ages, Renaissance and the Twentieth Century' werd gehonoreerd door het NWO in het kader van de Vernieuwingsimpuls.